

PRAVNI POLOŽAJ SERVA I FAMULA U KOMUNALNIM DRUŠTVIMA NA ISTOČNOM JADRANU

Neven B u d a k

Dilema o razlikovanju slobodne i neslobodne radne snage, kao i različitih stupnjeva slobode, odnosno neslobode, može se razriješiti u prvom redu analizom njihova pravnog položaja.¹ Sloboda je, dakako, mnogo kompleksniji pojam koji treba analizirati s raznih aspekata, ali je pravni ipak najkarakterističniji.

Što je sloboda i gdje treba postaviti granicu između nje i njoj divergentnog stanja? Rješavanje tog pitanja, koje nam se nužno nameće, odvelo bi nas predaleko kada bismo ga htjeli shvatiti u njegovoj potpunosti, pa ga nužno moramo ograničiti i uskladiti s našom temom. Prema tome, što određuje neslobodu pomoćne radne snage u XIII. i XIV. stoljeću? Mislimo da postoje tri osnovna kriterija po kojima se neka osoba može proglasiti potpuno neslobodnom:

1. gubitak pravne osobnosti koja prelazi na gospodara, a očituje se gubljenjem aktivnog i pasivnog sudskog prava, prava vlasništva i prava na formiranje obitelji po vlastitom izboru
2. gubitak slobode kretanja
3. gubitak slobode izbora zanimanja.

Ta se tri kriterija nisu uvijek i svuda ispunjavala, odnosno pravni ih je položaj neke osobe zadovoljavao samo djelomično, u većoj ili manjoj mjeri. U takvim slučajevima možemo govoriti o djelomičnoj neslobodi. Dok se ispunjavanje svih triju kriterija uglavnom poklapa s pravnim položajem serva, djelomično neslobodnima možemo nazvati različite tipove famula, koji se uglavnom javljaju od XIV. stoljeća nadalje, a ugovore sklapaju na dulje rokove, ili čak doživotno. U skladu s time potpuno slobodnima mogli bismo, dakako uvjetno, nazvati mornare, poslugu koja sklapa ugovore na kratko vrijeme, a pretežno radi u trgovini i najamne radnike koje izvori nazivaju »laboratores«. No, ponovno ističemo da su oni smješteni u kategorije slo-

¹ O problemu serva i famula u našoj historiografiji vidi: N. Budak, Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, Radovi Instituta za hrvatsku povijest vol. 17, 1984; isti, Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu — razvoj i značaj, Historijski zbornik XXXVII, 1984.

bodnih i neslobodnih isključivo po pravnom određenju, dok ekonomsko nije uopće uzeto u obzir. Kada bismo postupali drugačije, slika bi bila bitno različita, jer velika većina gradskog stanovništva ne bi mogla realizirati slobodu kretanja i izbora zanimanja. Slična bi situacija nastala kada bismo analizirali utjecaj sveukupnog društvenog položaja pojedinih slojeva gradskog stanovništva na ostvarivanje osobnih sloboda.²

U ovom poglavlju analizirat ćemo karakteristike pravnog položaja serva, a u slučaju da se razlikuje od ostalog stanovništva i famula na temelju statutarnih odredaba i njihove primjene u svakodnevnom životu, u mjeri u kojoj je to moguće na temelju objavljenog notarskog materijala. Na posebnom su mjestu obrađene odredbe vezane uz formiranje obitelji i obiteljskog života.³

a) Način stjecanja serva

Servi su se stjecali na više načina, od kojih je najučestaliji bila kupnja. Novac se isplaćivao trećoj osobi, ali su ga ponekad dobivali i servi koji su se sami prodavali.⁴ Takvi slučajevi mogli bi se skrivati i u brojnim ugovorima, uglavnom s kraja XIII. stoljeća, u kojima se registrira čin dobrovoljne predaje serva, pa možda nije bilo potrebno registrirati isplaćivanje novčane naknade, jer se u biti nije radilo o kupoprodajnom ugovoru.⁵ Prodaja se mogla zabilježiti u tzv. »carte servitutis«, ali to nije bilo obvezatno, osim u Trogiru gdje je takav postupak bio izričito propisan statutom:

»Statuimus, quod si quis hic in civitate voluerit servum vel ancillam in perpetuam servitute emere, emat eum vel eam cum carta notarii; et qui non habuerit cartam, et dictus servus vel ancilla coram curia questionem movere voluerit, a servitute se retrahent, adhibeatur fides servo vel ancille, et emptori nullo modo sit credendum.«⁶

Da su se trogirski trgovci doista pridržavali tog pravila, svjedoči slučaj neke Jagode, koju je u grad doveo Jursa, sin Bogdana Bribirskog, tvrdeći da je ona njegova ancila, no kako nije imao pisanog svjedočanstva, a ona se branila da je »de iurisdictione domini Stephani yuppani de Chelmo«, sud je odredio da je za spor nadležan rečeni župan.⁷ Da je kojim slučajem Jagoda doista bila Jursina serva, odnosno da je on o tome posjedovao kartu, potpadala bi pod nadležnost onog suda pod koji je potpadao Jursa, kao što je to slučaj u svim gradovima duž obale.

² T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, *Historijski zbornik XXXIII—XXXIV*, 1980—1981, 183—193, opisuje po njihovom društvenom položaju potisnute ili isključene skupine, tzv. marginalna društva.

³ N. Budak, *Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, *Starohrvatska prosvjeta* 14, 1984.

⁴ *Kancelariski i notarski spisi 1278—1301*, Beograd 1932 (dalje: *Čremošnik I*), 44/67, 57/97, 57/99; *Zapisci notara Tomazina de Savere 1278—1282*, Zagreb 1951 (dalje: *Čremošnik II*), 164/534. Kada je ovaj rad već bio napisan, pojavila se još jedna knjiga dubrovačkog notarijata, priredio ju je Josip Lučić (*Spisi dubrovačke kancelarije II*, Zagreb, 1984), pa podaci koje donosi nisu mogli biti ovdje upotrijebljeni, što će svakako biti ispravljeno prvom prilikom.

⁵ Budak, *Trgovina* ... 108.

⁶ *Statutum et reformationes civitatis Tragurii*, Zagreb 1915 (dalje: *StT*), L III, c. 52.

⁷ *Trogirski spomenici*, dio I, sv. 1, *Zapisci pisarne općine trogirске 1263—1273*, Zagreb 1948 (dalje *TS I*), 30/68.

Ostali gradovi takvih odredaba nemaju, nego je bilo dovoljno vlasništvo dokazati pomoću svjedoka.⁸

21. kolovoza 1272. sastavljena je u Trogiru tipična carta servitutis, čiji se oblik i sadržaj, s većim ili manjim izmjenama, javljao u svim trogirskim ugovorima tog tipa, a i rijetki zadarski ugovori odgovarali su tom obrascu:

»Vsecchina filius Dobrimeri vendidit, tradidit atque dedit Streco filio Orli seruum suum Dobroslauum cum omnibus iuribus sibi pro predicto Dobroslauo seruo suo pertinentibus, pro precio vigintiquinque librarum uenentorum paruulorum. Quod precium totum dictus Vsecchina fuit confessus et manifestus se habuisse et recepisse et sibi a dicto Streco fore integre datum, solutum et numeratum, ipso Dobroslauo presente, uolente et consentiente et confitente, quod ipse erat seruus dicti Usecchine et quod eum a quodam suo patrone in Boxina emerat. Promittens dictus Ussechia per se suosque heredes, dicto Streco, pro se suisque heredibus stipulanti, quod si dictus Dobroslauus aufugerit in Bossina infra quatuor annos proximos uenturos, quod ipse eum reducet ad ipsum Strecum omnibus suis expensis; et si reducere non poterit, promixit eidem Streco et suis heredibus dare, soluere adque restituere dictas vigintiquinque libras uenentorum paruulorum, sub obligatione suorum bonorum.«⁹

Dubrovački ugovori ove vrste nešto su drugačiji, ali sadržavaju iste elemente kao gore navedeni. Kao primjer citiramo ugovor sklopljen 4. studenog 1280:

»Serdanus Radosclauui, Blacus de Dobraua, presentem et consentientem seruum suum Tuerdoe de Bosna vendidit Marino de Pesegna pro den. gross. duodecim diffinite ad mortem etc. Et dictus Serdanus stetit plecius dicto Marino de fuga dicti Tuerdoe usque ad tres annos cum consuetudine Ragusii et de satisfaciendo ipsi Marino de omni furto, quod ipse Tuerdoe fecerit ipsi Marino.«¹⁰

Oba ova primjera pokazuju nam da je carta servitutis, odnosno njezina imbrevijatura, rađena prema određenoj shemi koja se primjenjivala kako na srednjodalmatinskom tako i na dubrovačkim području. Sastojala se od četiri komponente, od kojih su se obvezatno navodile prve tri, dok je četvrta, uobičajena za Dubrovnik, bila ponekad izostavljena u Trogiru:

1. imena prodavača i kupca
2. cijena
3. suglasnost serva, odnosno ancile
4. garancija koju daje prodavač

Za analizu pravnog položaja serva i načina ulaženja u tu kategoriju naročito je značajna treća komponenta, izjava serva da je suglasan s dogovorenim prodajom. Ona se u Dubrovniku izražavala stereotipnom formulom »presentem et consentientem«, a slično je bilo i u Trogiru. Ni jedna odredba gradskih statuta ne nalaže takav pristanak, pa je teško utvrditi zbog čega je on bio potreban. U slučajevima kada je serv prije sklapanja ugovora bio slobodan čovjek, potreba bi se za njegovim pristankom mogla shvatiti, jer

⁸ Npr. Čremošnik I, 144/382.

⁹ TS I, 405/262.

¹⁰ Čremošnik I, 39/43.

je mijenjao svoj pravni položaj za drugi, niže kvalitete. No upravo navedeni primjer, koji je tipičan za većinu ugovora, govori o preprodaji serva, što znači da je on i prije sklapanja ugovora bio neslobodan. Zbog čega onda formula o pristanku? Sudeći po njezinoj stereotipnosti, a i po okolnostima u kojima su ugovori sklapani, ona je bila samo formalna, bez stvarnog značenja. Najvjerojatnije sam serv nije bio ni upitan za pristanak, nego se on bilježio bez obzira na to je li zaista izrečen ili nije. No, sama formula nije ostala nepromijenjena tokom vremena. U XIV. stoljeću ona prestaje biti stereotipna i poprima sadržajni karakter. Tako u jednom ugovoru iz 1381. glasi: »... servas et ancillas meas presentes et asserentes et confitentes sponte et ex certa scientia non per metum et interventionem aliquam vel errore[m] se esse servas empticias dicti Radoste...«¹¹ Ovaj tip formula iz dubrovačkih ugovora XIV. stoljeća mogao bi se usporediti s trogirskim s kraja XIII. Sudeći po postupnom njihovom naglašavanju, one su s vremenom gubile čisto formalni karakter i postajale značajni dio ugovora, po čemu bismo morali zaključiti da je pristanak serva odista postao nuždan, iako se ne trebamo zavaravati da nije bio i neizbježan. Taj sukob nužnosti i formalnosti dolazi najbolje do izražaja u izjavi jedanaestogodišnje patarenke Ivica, kojom potvrđuje da je serva Zanina Cucića i pristaje da s njom postupa kao s vlastitom imovinom.¹² Kako je kupljena u Usori, Zanin nije očito imao kartu, pa je svoje vlasništvo mogao potvrditi samo izjavom i pristankom serva, jer bi inače to učinio uz pomoć navoda svjedoka, koje je sigurno imao. S druge strane, djevojčica je, prema odredbama statuta, bila maloljetna i njezin iskaz nije bio valjan. Iz toga slijedi da je njezin pristanak, iako formalan, bio nuždan kao pokriće za registraciju vlasništva. Potrebu za njezinim dobrovoljnim stupanjem u novi pravni položaj još više naglašava činjenica da je deklarirana kao patarenka, te da nije bilo posebne zapreke za njezinu kupnju.¹³

Treba li u promjeni formule o dobrovoljnom pristanku na prodaju tražiti odraz promjene u komunalnim društvima? Bez sumnje da. Jer, iako izvodi iz Supetarskog kartulara nisu *carte servitutis* u kasnijem smislu riječi, ipak su s njima usporedljive, a ne sadrže ni najmanjeg traženja nekog pristanka od serva. Kraj XIII. stoljeća donio je stanovitu promjenu, makar i formalnu, po kojoj je ugovor trebao sadržavati takav pristanak, a nije ni isključeno da ga servi nisu zaista davali. No, u to vrijeme on je još periferni dio ugovora. Pa ipak, i kao takav, svjedoči nam o izmijenjenom odnosu komunalnog društva u izgradnji prema svojim najnižim pripadnicima. Napokon, u XIV. stoljeću, a pogotovo njegovim krajem, pristanak serva na prodaju postaje bitan sastavni dio ugovora, što govori o pokušaju njihovog

¹¹ Mihailo Dinić, Iz dubrovačkog arhiva, knj. III, Beograd 1967 (dalje: Dinić), 40/101; primjera takvih stereotipnih izjava ima više, npr.: Čremošnik I, 58/101; Dinić 69/170, 72/176, 76/182, 77/184; TS I 190/112; Trogirski spomenici, dio I, sv. 2, Zapisnici pisarne trogirske općine 1274—1294, Zagreb 1949 (dalje: TS II), 164/84.

¹² Dinić, 76/182.

¹³ Ovaj nam ugovor ujedno otkriva i lažno navođenje njezina porijekla kao servskog, jer se izričito kaže da je kupljena od svog oca. Da je on zaista bio serv, ili serv u smislu onoga u dalmatinskim komunama, njegova bi kćerka pripadala njegovu gospodarstvu i morala bi biti otkupljena od ovoga, a ne od svog oca. Prema tome, često opravdanje da su kupljeni servi ionako bili »de genere servorum« bilo je najvjerojatnije lažno, ako se iza pojma »servus« nije krio drugačiji smisao, podrazumijevan u dubljem zaleđu.

izjednačavanja s ostalim stanovnicima gradova. Ta se pojava jasno poklapa s konačnom zamjenom upotrebe serva zapošljavanjem famula.¹⁴

Garancija, kao konstitutivni dio ugovora ne podliježe nikakvim promjenama u XIII. i XIV. stoljeću. Postojalo je nekoliko tipova garancija, s obzirom na razdoblje i prostor na koji su se odnosile, kao i na način obeštećivanja, ali je pritom teško utvrditi neku zakonitost raspoređenosti tih tipova. Garancija je podlijegala vremenskom roku koji je mogao biti neodređen ili ograničen određenim brojem godina. U Dubrovniku je, izgleda, krajem XIII. stoljeća bio običaj ograničiti vremenski rok na tri godine, kako pokazuje navedeni ugovor iz 1280. Nigdje drugdje nismo naišli na sličan običaj. U nekim je ugovorima bio predviđen i prostor na kojemu je garancija vrijedila,¹⁵ ali je to bilo samo iznimno. Načini obeštećivanja bili su također različiti, a predviđalo se najčešće vraćanje novca plaćenog za serva ili davanje druge osobe u zamjenu.¹⁶ Garancije nedvojbeno svjedoče o čestom bježanju serva, za što imamo i određene podatke koje ćemo analizirati u daljnjem tekstu.

Osim kupoprodajom, u položaj se serva moglo doći i po kazni. Najčešće je to bilo zbog nevratanja duga, o čemu govori već Supetarski kartular.¹⁷ Dubrovački je statut u tom pogledu vrlo jasan:

»Et si debitum non fuerit de colligancia, et debitor non habuerit mobile vel stabile ad satisfaciendum et paccandum illud debitum, et creditor debiti pecierit personam debitoris, d. comes, sine aliqua condicione, debet ei dare personam debitoris recipiendo aptagi.«¹⁸

Tu bismo mogli ubrojiti i slučajeve kada se neka osoba prodaje kako bi stekla novac za vraćanje duga nekoj trećoj osobi. Za takve je serve vjerojatno bila predviđena mogućnost otkupljivanja čim bi sakupili novac potreban za vraćanje duga. U jednom dubrovačkom ugovoru to se izričito i predviđa:

»Ego quidem Dabranus filius Zueti, Tragurinus, confiteor quod mea bona voluntate dedi me pro servo Elie Blasii de Rasti pro s. d. gr. quatuor et dimidio diffinite ad mortem, ut dictus Elias de persona mea velle suum faciat, tali videlicet pacto et ordine, quod quandocunque dabo ipsi Elie dictos quatuor solidos et dimidium, ab inde in antea debeam esse liber et francus in perpetuum.«¹⁹

Kazna prelaženjem u status serva bila je predviđena i za famule koji bi pobjegli od gospodara prije isteka ugovorenog roka. Takva je kazna nametala doživotnu službu, ali su bez sumnje postojala i ograničenja druge vrste.²⁰

¹⁴ N. Budak, Oslobođenje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage, *Historijski zbornik XXXVIII*, 1985.

¹⁵ Dinić, 28/69: »Promittens et me obligans quod si dictus Bratmillus aufugeret a dicto ser Johanne et iret ad standum cum aliquo homine tocius banatus domini bani Bossnie quod probari possit quod ego teneam illum facere reverti ad servicium dicti ser Johannis.«

¹⁶ TS I, 37/81.

¹⁷ N. Budak, *Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji*, Starohrvatska prosvjeta 15, 1985.

¹⁸ *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb 1904 (dalje: StD), III, 46.

¹⁹ Čremošnik II, 164/534. Usp. i Čremošnik II, 168/548.

²⁰ Npr.: TS I, 399/249.

b) Gubitak osobnih sloboda serva i famula

U historiografiji se često, kao glavna oznaka pravnog položaja serva, isticala formulacija, koja se javlja u određenom broju ugovora, o tome da su servi »res proprie« svojih gospodara, odnosno njihova imovina s kojom mogu postupati kako žele. U potpunosti, ta formula izgleda ovako:

»Et volo quod possit facere da me omne velle suum tamquam de sua re propria.«²¹

Na temelju tog zaključivalo se o bliskosti položaja srednjovjekovnih i antičkih serva, s kojima je gospodar također mogao postupati kako je htio. U kojem su smislu servi dalmatinskih gradova odista bili imovina svojih gospodara?

Neke mogućnosti raspolaganja servima vide se iz Dubrovačkog statuta (V, 30): gospodar je serva mogao »aliis vendere, donare et transferre«. Serv je, prema tome, zaista predstavljao njegovu pokretnu imovinu, što se može dokazati nizom primjera. Tako Dubrovački statut predviđa da se dug od kockanja naplaćuje prvo od pokretnine, a zatim od nepokretne imovine.²² U pokretnu imovinu ubrajaju se redom, vjerojatno po vrijednosti: novac, životinje, brodovi, odnosno čamci, a na kraju servi i ancile. Statut predviđa da se prvo dug naplati prepuštanjem serva, a ako ni to nije dovoljno, ancila. Moglo bi se, dakle, zaključiti da su muškarci bili na većoj cijeni od žena u vrijeme sastavljanja statuta. U jednoj od odredaba o oporučivanju također se servi navode kao dio imovine.²³ Pri dijeljenju zajedničke imovine nakon smrti roditelja, statut predviđa da svaki od braće dijeli određeni dio imovine. Tako je mlađi raspoređivao kuće, pokućstvo i brodove, a stariji vinarstvo, alat, životinje i serve (familiam).²⁴

Slično se prema servima kao imovini odnosi i Kotorski statut:

»... et si res mobiles pignoraverit, ut est familia, animalia, vel vinum, teneat illa in supradicto termino, et si infra dictum terminum defuerit aliquid per infirmitatem, aut vinum se deustauerit, damnnum sit illius cuius res sunt pignorate...«²⁵

Davanje serva u zalog potvrđeno je u izvorima i u praksi. Tako je magister Tripun dao svoga famula Bogoja Jurju Cernelovu »quod serviat sibi

²¹ Dinić, 37/91. Primjer nešto proširene formulacije nalazimo u istoj zbirci (76/182): »Ego Iuiça filia q. Pricod partium Vssore de Bossina generis patarenorum et servorum etatis annorum undecim vel circha sponte et ex certa mea scientia et non per errorem, non vi nec metu coacta coram vobis testibus et notario subscriptis confiteor me esse servam empticiam Zanini de Gociis de Ragusio emptam per eum a Dobroslauo patruo meo qui me de voluntate mea illi vendidit in dictis partibus Vssore... Et quod me et servicia mea possit et valeat tam aliis vendere, donare et transferre quam pro se et eius familia retinere ac de me omne aliud eius velle facere tamquam de serva sua empticia et eius re propria.«

²² StD III, 12. Slično i III, 46.

²³ StD IV, 17: »Si quis moriens habens filios voluerit de suo pro anima sua testari, possit tam de mobili quam de stabili usque ad quartam partem bonorum suorum, secundum suam voluntatem pro anima sua disponere; servos eciam et ancillas possit manumittere, hoc est francare ultra quartam ipsam, ita tamen, si eos vel eas de suo proprio comperavit.«

²⁴ StD IV, 79.

²⁵ Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1616 (dalje: StKot), 81.

fideliter sine fraude usque ad duos annos et septem menses proximos venturos, quo tempore ipse famulus tenebatur michi seruire, sicut patet publico instrumento scripto manu Petri Viti, et hoc pro viginti duobus perperis, quos dicto Jeorgio per debitum dare tenebar».²⁶ Na ovom se primjeru jasno vidi da se s ugovornom radnom snagom, koja je služila na određeni rok, postupalo kao i s pravim servima, odnosno da je i ona tretirana kao imovina gospodara.

Zanimljiv je i primjer prebacivanja duga na servu, koja je uz to dana i u zalog:

»Juannus, filius Clapote, presentem et consentientem Dobrosclauam de Bosna dedit in pignore Blasio de Baiosa usque ad duos annos proxime venturos pro s. dr. gross. quatuor, tali videlicet ordine, quod dicta Dobrosclaua debet ipsum Blasium et res suas fideliter salvare et custodire et omnia servicia ad eius voluntatem facere. Completis vero dictis duobus annis ipsa Dobrosclaua teneatur dare dicto Blasio predictos quatuor solidos et solutis dictis solidis ipsa Dobrosclaua vadat libera et franca, quocumque ei placuerit in perpetuum.«²⁷

Na takav joj je način unaprijed garantirana mogućnost oslobođanja, nakon što odradi rok koji je smatran dovoljnim da bi se pokrio dug od 4 solida, ali s time da ih i sama isplati. Da li je takva garancija nešto značila u stvarnosti, odnosno je li Dobroslava mogla zaraditi potrebni novac u nekom kraćem roku, ne možemo znati.

Kada se radilo o imovinsko-pravnim odnosima, servi su u Dubrovniku i Kotoru odista smatrani za imovinu kojom je gospodar raspolagao po svojoj volji i htijenju. Na slične odredbe ne nailazimo u statutima ostalih gradova, što se poklapa s isključivom upotrebom termina »res propria« u dubrovačkim ugovorima. Ni u Trogiru, ni u Zadru ne nailazimo na nj, iako su u tamošnjim ugovorima isticane iste ovlasti gospodara nad servima kao i u Dubrovniku. Ta bi razlika mogla upućivati na veću prisutnost antičke tradicije u dubrovačkom, odnosno južnoprimorskom području, što se očituje i u većoj upotrebi serva u gradskoj privredi. »Res propria« doduše dobro objašnjava položaj serva ne samo u Dubrovniku nego i u Trogiru, a možda i u drugim gradovima, ali ni u kojem slučaju nema više ono značenje koje je imao u antici — servi pro nullis habentur. Kao terminološki relikv održao se u društvu u kojem mu upotreba nije bila sasvim primjerena značenju. Servi su u XIII. stoljeću bili još imovina gospodara, pa i pod njegovom jurisdikcijom, ali ne isključivo, te nisu bili potpuno bespravni.

Servima su nametana razna ograničenja, među njima i zabrana svjedočenja pred sudom. Tako je u Zadru statutom bilo određeno da »pro domini vel patroni contractu aut delicto liberti uel serui conueniri non possint, et econtra«.²⁸ Pada u oči da ni gospodar nije mogao biti pozvan na sud u slučaju da je jedna od stranaka njegov serv ili oslobođenik.²⁹ Slično određuje i šibenski statut:

²⁶ Kotorški spomenici, knj. I, Zagreb 1951 (dalje: KS I), 44/75.

²⁷ Čremošnik I, 38/40.

²⁸ Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque ad diem factis, Venetiis 1564 (dalje: StZ), II, 25.

²⁹ Budak, Struktura . . ., 352.

»Item fratres carnales, filii, nepotes, consanguinei carnales, et foemine cuiuscunque conditionis, et servi, non recipiantur pro aliquo testimonio petitionis ciuiliū iudiciorum.«³⁰

Da je zabrana svjedočenja za serve bila uobičajena u gradovima, čak i onda kada se to statutom nije izričito određivalo, vidi se iz jedne reformacije Trogirskog statuta, u kojoj se izričito kaže da »consuetudo erat« ne pozivati poslugu, odnosno sve one koji su jeli nečiji kruh za njegove svjedoke, ali kako to nije bilo zapisano u statutu, unosilo se naknadno.³¹ Prema tome, iako sličnih propisa nema u drugim statutima, smatramo da su oni vrijedili u svim gradovima, gdje su ulazili u sferu običajnog prava, toliko poznatog i naravnog da ga nije trebalo posebno zapisivati. Moguće je da XIV. stoljeće s izmijenjenim odnosom društva prema svojim najnižim slojevima zaboravlja na to nepisano pravilo, pa je vijeće našlo za potrebno da ga kodificira, no to je, dakako, samo pretpostavka.

Razlike između serva i ugovorne radne snage brisale su se ponekad i u ovom aspektu osobnog prava. Već i navedeni članovi statuta ne govore zapravo samo i upravo o servima, nego sadržavaju pojmove koji uključuju i ugovornu radnu snagu, a možda i onu koja je stupala u službu samo na kraće vrijeme, ne registrirajući svoje ugovore pismeno.

Servima nije bilo zabranjeno samo svjedočenje, nego i podizanje parnice. To su umjesto njih morali činiti njihovi gospodari, ukoliko su takav postupak smatrali potrebnim. Već spor Petra Crnog s Ludinom najranije je svjedočanstvo tog pravila, koje također nije našlo svoje mjesto u statutima, jer je i ono nesumnjivo ulazilo u domenu običajnog prava.³² Iznimku bilježi član Dubrovačkog statuta, koji govori o posljedicama ranjavanja serva:

»Si quis seruam vel ancillam alterius verberaverit vel percusserit, et patronus ipsius serui vel ancille lamentacionem de hoc fecerit, solvat pro banno yperpera tria. Si vero patronus vel patrona ipsius lamentacionem non fecerit, nichil solvat.«³³

Očito je, dakle, vlasnik mogao i morao podići tužbu u ime svog serva, koji nije raspolagao aktivnim pravom, pa nije mogao tužiti onoga tko ga je ozlijedio.

U jednom kotorskom sporu nailazimo i na potvrdu takve prakse, a s obzirom na to da se radi o sukobu jednog vrtlara i jednog famula, moguće je da je slično pravilo vrijedilo i za ugovornu radnu snagu dok je bila u službi. Tekst jasno ne pokazuje da li je vrtlar bio servus ili nije:

»Coram nobis iudicibus iuratis predictis conquestus est Gregorius Guimano pro parte ortulani sui Bratholiubo aduersus Priboye famolum Belle Iohannis dicens: Faciatis vocari ad rationem famolum dicte Belle, quoniam ververauit ortulanum meum predictum et fregit sibi capud usque ad sanguinis effugionem cum uno lapide.«³⁴

Iz daljeg je teksta vidljivo da se famulu pružala mogućnost da sam dođe na sud kako bi se branio, ali ga je mogla zastupati i njegova gospodarica.

³⁰ Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608 (dalje: StŠ), III, 21b.

³¹ StR R I, 23.

³² O tom sporu vidi: Budak, Servi ranog srednjeg vijeka ...

³³ StD VI, 43.

³⁴ KS I, 378/1124.

Stoga vjerujemo da je ovdje famul zaposlen na temelju ugovora, dok za vrtlara pretpostavljamo da je zapravo serv, iako se to izričito ne navodi. Ne treba odbaciti ni mogućnost da je njegov gospodar Gregorius Guimanoj bio jednostavno njegov prokurator, ali ni za to nema dokaza.

Prema tome, servi, a bez sumnje i famuli (ali možda ne uvijek i svuda), nisu bili u posjedu ni aktivnog, a ni pasivnog sudskog prava, odnosno nisu smjeli sami dizati tužbe, niti svjedočiti na sudu. Ovo potonje naročito nisu smjeli činiti u korist ili protiv gospodara, ali nema nikakvih potvrda da su to mogli inače.

Servima i famulima ograničavalo se i pravo vlasništva. Iz Supetarskog se kartulara vidi da je servima stajao na raspolaganju samo peculium, a nema dokaza da je kasnije došlo u tom pogledu do bilo kakvih promjena.³⁵ Jedini izvori kojima raspolazemo za utvrđivanje imovine serva jesu ugovori o njihovom oslobađanju, koje sam analizirao na drugom mjestu³⁶ Iz njih je vidljivo da je peculium mogao biti raznolik, obuhvaćajući pokretnu i nepokretnu imovinu, a možda čak, u okviru pravne mogućnosti, i ljude.³⁷ No, ograničenja u upravljanju peculiumom nesumnjivo su postojala, a glavno se odnosilo na zabranu otuđivanja imovine, što je razumljivo samo po sebi, s obzirom na to da je njezin stvarni vlasnik bio gospodar serva, a ne serv. O tome posredno svjedoči jedan ugovor o oslobađanju, sklopljen u Trogiru 1272:

»Sabbe Nusmarus fuit confessus et manifestus, quod eius mater Gruba tempore sue mortis adfrancauit et liberauit Stasium Petri cum omnibus suis filiis et bonis ab omni seruitute et ipse Sabbo confirmauit, approbavit et ratificauit dictam adfrancationem et libertatem et ipsum Stasium et suos filios et bona ab omni seruitute et iugo seruitutis liberauit, adfrancauit et scapelauit, ita quod admodo ipse cum omnibus suis filiis et bonis sit liber, francus et absolutus ab omni seruitute et potestatem habeat faciendi et exercendi omnia, que sibi placuerit sicut liber homo facere et exercere potest.«³⁸

Staseva imovina vodila se, dakle, i prije oslobađenja kao njegova, ali on njome nije slobodno raspolagao. Što mu nije s njome bilo dopušteno činiti, iz ugovora se ne vidi, ali je jasno da ju je tek oslobađenjem dobio u puno raspolaganje. I Zadarski statut u jednom svom članu donosi zabranu uzimanja novca od serva, bilo da se radilo o davanju kakvog zalogu servu, ili o kockanju za novac. U oba slučaja morao je onaj koji je na taj način stekao od serva novac vratiti čitavu svotu gospodaru, plaćajući ujedno i globu.³⁹ Kako se ne govori o tom da bi to vrijedilo samo u slučaju da je novac ukraden, što je slučaj u nekim drugim statutima, moramo zaključiti da se zapravo radi o sprečavanju otuđivanja gospodarove imovine koja je servima inače stajala na raspolaganju.

U tom smislu možemo tumačiti i član 21. treće knjige Zadarskog statuta, koji za otuđivanje imovine na bilo koji način (prodajom, poklonom, zamjenom ili zalaganjem) predviđa pristanak gospodara.⁴⁰

³⁵ Budak, Servi ranog srednjeg vijeka...

³⁶ Isti, Oslobađanje...

³⁷ Isto.

³⁸ TS I, 329/108.

³⁹ StZ III, 5; StŠ IV, 5; Statuta communitatis Pagi, Venetiis 1637 (dalje: StP), IV, 4.

⁴⁰ StZ III, 21.

Zanimljivo je da se možda isto ograničenje odnosi i na famule. Tako Splitski statut određuje »... quod nullus emat, uel depositum faciat, uel recipiat a seruo, uel ancilla, uel ab aliquo conducto, uel famulo uel fantischa, quem, uel quam sciat esse seruum uel ancillam, uel conductitium, uel famulum, uel fantischam«. ⁴¹ Pitanje je, međutim, nije li se time zapravo htjela spriječiti krađa, koja je morala biti raširena među kućnom poslugom, o čemu svjedoči niz statutarnih odredaba, kojima se zabranjuje kupovanje stvari od famula ako su one pripadale gospodaru, a on to nije odobrio. ⁴² Razlika između ovih i prethodne odredbe odista je mala i sastoji se jedino u tome što Splitski statut ne govori izričito o ukradenim stvarima, nego se možda mislilo na stvari koje je gospodar dao servima i famulima na upravu. To bi značilo da su i famuli raspolagali nekom vrstom peculiuma, ali je takvo što teško objasniti i nemoguće dokazati. Određena vjerojatnost postoji u slučaju da se radi o ljudima koji su služili duže vrijeme, nekoliko godina ili možda doživotno, jer se njihov položaj u mnogočem približavao onome serva, pa je gospodar možda i njima davao neku imovinu na upravljanje. Jedan član Dubrovačkog statuta kaže za famule: »... sive quod patronus vel patrona ejus dederint aliquid ad salvandum, vel ad dandum, sive ad gubernandum...«, što znači da je odista postojala takva mogućnost, iako ne znamo što je ona u biti značila.

Na famule se vjerojatno mislilo i u jednoj odredbi Cresko-osorskog statuta, kada se utvrđuje: »... che nissum fameio, ouer fantescha constituido, ouer constituida sotto podestà del Patron se possa in alguna cosa obligar, e se pur se obligasse, quella obligation sia nulla«. ⁴³ To bi značilo da se na području Cresa i Lošinja posluga koja je radila na temelju ugovora nije smjela obvezivati ni na što, jer se u vrijeme službe nalazila pod vlašću gospodara, odnosno izgubila je pravnu osobnost. Na sličan slučaj nismo naišli ni u kojoj drugoj komuni, ali nije isključeno da je to još ponegdje bilo na snazi, mada nije unošeno u statut.

Servima je, dakle, pravo vlasništva bilo potpuno uskraćeno, iako im je ostavljena mogućnost raspolaganja peculiumom, ali ni njega nisu smjeli otuđivati bez dozvole vlasnika, odnosno gospodara. Neke su zapreke, izgleda, postojale i za famule, ali je njihov karakter i rasprostranjenost primjene teško utvrditi.

Servi su se jednako kao i famuli u vrijeme trajanja službe nalazili pod jurisdikcijom svojih gospodara, iz koje su bili izuzeti teži delikti koji su se kažnjavali odsijecanjem udova ili pogubljenjem. Rijetko je koji statut zabravio ozakoniti to pravo gospodara, koji je serve mogao kazniti batinama za niz prekršaja, ali je smio primijeniti i druge sankcije.

U Dubrovniku je npr. bilo predviđeno da gospodar kazni serva izgonom iz kuće, uskraćujući mu hranu i odjeću, pri čemu kažnjeniku nitko nije smio pomoći:

»Si aliquis vel aliqua seruum suum vel ancillam de domo expullerit, vel fecerit eos ire male vestitos vel male pastos, ad hoc ut seruus ipse vel

⁴¹ Statuta et leges civitatis Spalati, Zagreb 1878 (dalje: StS), IV, 107.

⁴² StD VIII, 93; StT II, 19; Statuta Iustinopolis metropolis Istriae, Venetiis 1668 (dalje: StI), I, 12; Statuti municipali di Rovigno (sep. dal giornale L'Istria, 1851), Trieste 1851 (dalje: StRov), III, 25, 44.

⁴³ Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis 1640 (dalje: StCiO), II, 127.

ancilla corrigatur vel emendetur de aliquo quod habet in se, patronus ipse vel patrona potest seruum illum vel ancillam ad domum reducere ad potestatem suam. Sed si aliquis homo franchus vel mulier francha seruum suum vel ancillam expulsum, sine licencia patroni vel patrone, receperit et de seruo ipso vel ancilla aliquod dampnum contigerit, vel moreretur, vel fugeret, seruum ipsum vel ancillam patrono vel patrone tenebitur emendare, et dare pro persona ipsius yperpera duodecim, secundum antiquam consuetudinem; et omnes dies quibus eum tenuit, videlicet pro quolibet mense, yperperum unum. Si autem seruum ipsum vel ancillam cum voluntate patroni receperit, tunc propter predictas suas causas nullum senciatur dampnum vel penam.«⁴⁴

Princip po kojemu je gospodar imao pravo kažnjavati serve nije se temeljio na tome što su ovi na neki način tretirani kao njegova imovina, nego na tome što im je on osiguravao sredstva za život, odnosno hranio ih. Iznošenje tog principa često je u statutima, kao npr. u Šibenskom:

»Concedimus, quod quilibet possit verberare, seu castigare personam cui panem dederit ad comedendum, siue fuerit suus famulus, vel famula, aut seruus, aut serua: nec de tali castigatione vel verberatione penam solvere teneatur. Nisi forte membrum destruxisset, vel debilitasset in quo casu sit in prouisione Domini Comititis, et Curiae qualiter verberator debeat punire de tali debilitate, seu destructione membri.«⁴⁵

Po istom pravu, što proizlazi i iz citiranog teksta, gospodar je smio kažnjavati i famule u vrijeme dok su se nalazili u njegovoj službi. Šibenskom statutu dodaje Zadarski i objašnjenje zbog čega je gospodar u mogućnosti fizički kažnjavati poslugu: »Cum super familiam suam Domini debeant dominare . . .«⁴⁶ Gospodar je i u dalmatinskom komunalnom društvu zadržao položaj i ulogu oca porodice koju je imao u antici, što se među ostalim odražava upravo na njegovim sudskim ovlastima nad nesamostalnim članovima porodice i posluge.⁴⁷

Dok odredbe Zadarskog, Šibenskog i Paškog statuta imaju očito zajedničku jezgru, Splitski je u pogledu ovog člana sadržajno drugačiji i određeniji. U njemu se razdvaja pravo kažnjavanja što ga otac i majka imaju nad svojim potomcima od prava što ga gospodar ili gospodarica imaju nad servima i ancilama, a zatim i nad famulima.⁴⁸ No upravo to razdvajanje i razlikovanje unutar jednog člana pokazuje da su oba ta prava zasnovana na osnovnom pravu oca porodice.

Prilikom sklapanja ugovora o kupnji serva, a pogotovo kada se htjela registrirati njihova dobrovoljna predaja, često se, u drugom slučaju čak redovito, unosilo u ugovor i to pravo gospodara da kažnjava serva po svojoj volji, ako pobjegne ili učini kakvu štetu. Formulacija kojom se to izricalo obično je glasila: » . . . et si aufugero aut damnus dederero possit facere de me tanquam de ancilla et serva«.⁴⁹

Izjavama tog tipa mislilo se i na pravo gospodara da serva proda, pokloni ili založi, ali se prvenstveno imalo u vidu pravo jurisdikcije.

⁴⁴ StD VI, 46. Isto i StKot, 222.

⁴⁵ StS VI, 105. Istovjetna je s njom i odredba StP VI, 18.

⁴⁶ StZ V, 13. Tekst se ove odredbe poklapa s prije navedenom šibenskom.

⁴⁷ Budak, Struktura i uloga . . ., 351—352.

⁴⁸ StS IV, 30.

⁴⁹ Dinić, 14/29.

No, u posebnim je slučajevima kažnjavanje serva bilo regulirano i zakonom, pogotovo ako je serv napao koju slobodnu osobu ili počinio krađu. Pojava takvih odredbi, koje bi se ticale kažnjavanja samo serva, vrlo je rijetka, što znači da su u težim deliktima tretirani kao i svi ostali građani. Samo u statutima Dubrovnika, Kotora i Skradina predviđene su posebne sankcije, a zanimljivo je da ista tri statuta sadrže i odredbe o kažnjavanju slobodnih ljudi koji napadnu nečijeg serva. To bi upućivalo na zaključak da su servi u tim gradovima bili prema slobodnim građanima u položaju različitijem od onoga što nam ga statuti i izvori inače otkrivaju, a time i u drugačijem odnosu s obzirom na položaj serva u drugim komunama. Pritom nemam toliko u vidu čisto pravne razlike koliko različit društveni položaj.

Dubrovački je statut predviđao, u slučaju da serv napadne slobodnog čovjeka, kaznu od tri perpera, što ih je, međutim, morao platiti gospodar tog serva. Ako je on odbio platiti globu, serva bi kaznili batinanjem vodeći ga po čitavom gradu, nakon čega bi se vratio u službu gospodara. Ako bi pak napadnuta osoba umrla, knez je serva morao osuditi na smrt, ali je prije toga komuna trebala gospodaru nadoknaditi štetu nastalu gubitkom serva. Odšteta je bila u visini idealne cijene serva, koju je statut fiksirao na 12 perpera. Nikakav podatak ne govori da je ta cijena bila ikada mijenjana, iako je vrijednost serva na tržištu doživljavala znatne promjene u XIII. i XIV. stoljeću. To bi se moglo objasniti time da je visina odštete bila primjerena tržišnim cijenama XIII. stoljeća, a da u XIV. ionako servi nisu bili u većoj upotrebi u gradu, pa nitko nije bio zainteresiran za njezino mijenjanje. Osim odštete, gospodaru bi pripala i sva pokretna imovina serva koju je ovaj imao u gospodarovoj kući ili izvan nje.⁵⁰

Kotorski nam statut čak vrlo precizno fiksira položaj u kojem su se nalazili gradski servi u odnosu na ostale stanovnike. Spaljivanjem ruke kažnjavao se nekad napad na vlastitog gospodara, udaranjem u oba obraza i batinanjem ozljeđivanje plemića ili plemkinje. Ako je serv napao nekoga »de mediocribus videlicet de bono populo«, udaranje u obraz bi izostalo. Samo u slučaju napada na vlašćaka ili drugoga sebi ravnog serv je bio kažnjen novčanom globom, u visini od tri perpera, koje bi, kao i u Dubrovniku, umjesto njega morao platiti gospodar, inače bi i opet bio kažnjen batinama.⁵¹ U prividnom je neskladu s navedenom odredbom član 125. istog statuta, koji također zabranjuje vlašćacima i servima napadati plemiće, ali dopušta ovima da bez posredstva suda sami kazne počinitelje. Odlučeno je, također, da se s tri perpera kazni serv koji bi se bunio protiv takvog postupka. Zbog čega je donesena ova druga odredba, ne znamo, ali jedna i druga jasno pokazuju društveni položaj serva u Kotoru. Možemo ga, na temelju obje, smjestiti u dno piramide na čijem se vrhu nalazi gospodar, odmah ispod njega plemići, potom »mediocres, bonus populus« i naposljetku, također na dnu piramide, vlašćaci i ostali jednaki servima. Snaga društvenih odnosa koji se ne temelje samo na pravnim normama nego i na mentalitetu stanovništva, ili možda upravo na njemu, došla je ovdje do punog izražaja. Kazna batinanjem bila je

⁵⁰ StD VI, 42. Nije sasvim jasno o kakvoj se imovini serva radi. Da je to bio peculium, on bi sam po sebi bio vraćen gospodaru, kome je i pripadao. S druge strane, da se radilo o osobnoj imovini serva, pravo na njezino preuzimanje trebala bi imati općina. Teško je ipak povjerovati u ovu drugu, inače ničim potvrđenu mogućnost.

⁵¹ StKot 119.

dovoljna da bi se zadovoljio napadnuti pripadnik srednjeg sloja, ali je plemić satisfakciju dobio tek ako je serv udaren po licu, što je očigledno smatrano uvredljivim. U drugoj se odredbi ta razlika između običnih ljudi i plemića još više naglašava, jer su plemići sada mogli zadovoljiti svoju osvetu kako su htjeli. Najteža je kazna namijenjena napadu na vlastitog gospodara, koji se u pravnom pogledu nije razlikovao od ostalih građana, kao što se, krivično-pravno, nisu razlikovali ni plemići i neplemići, ali je za serva predstavljao vrhovnu vlast i udariti ga značilo je biti kažnjen trajnim onesposobljavanjem za vršenje većine poslova.

Isti princip kažnjavanja sadržan je u članku Trogirskog statuta u kojemu se govori o silovanju.⁵² U slučaju da ne plati globu, slobodnom bi čovjeku odrubili glavu. Servu nije ni ostavljena mogućnost plaćanja, nego je odmah bio pogubljen, ali vješanjem. Dakle, osim što se nalazio u neravnopravnom položaju, serv bi završio na vješalima, što se oduvijek smatralo sramotnim načinom pogubljenja, za razliku od odsijecanja glave.

Istom kaznom kažnjavao se serv u Skradinu kada bi ubio kojeg slobodnog ili serva.⁵³

Posebne je ovlasti za kažnjavanje serva dobivao gospodar u slučaju bijega serva. Knez se u Dubrovniku nije smio upletati u to na koji će način gospodar kazniti uhvaćenog bjegunca, s kojim je mogao »facere de eo vel ea quiquid sibi placuerit«.⁵⁴ Također je mogao učiniti sve kako bi odbjeglog vratio natrag, pa su ponekad vlasnici serva imenovali prokuretove s pravom hvatanja bjegunaca bez obzira na to gdje ih zateknu. Obično je imenovanje prokuratora izgledalo ovako:

»Ego quidem Donatus barberius, civis Ragusii, facio et constituo Teyflam Vitalis de Teyfla presentem meum certum nuntium, actorem et procuratorem ad petendum, recipiendum, intromittendum et capiendum servum meum Osrichnam de la Sana, ubicumque eum invenerit, et si necesse fuerit, ad comparandum coram quocumque domino vel rectore et iudice seu officiali cuiuslibet loci, ad agendum, defendendum, causandum, sententiam audiendum, appellandum et appellationem prosequendum, in anima mea iurandum et omnia etc.«⁵⁵

U Trogiru se pravila razlika između slobodnih i serva i pri kažnjavanju krađe. Za počinjenu krađu na Čiovu slobodnog bi kaznili s 20 libara malih denara, a za istu je svotu gospodar mogao od fizičke kazne iskupiti svog serva, u slučaju da je učinio to isto. Ako je gospodar odbio platiti, servu bi odrezali nos i batinali ga vodeći ga oko grada.⁵⁶

Budvanski je statut, u slučaju da serv počini krađu, davao gospodaru otvorene ruke pri kažnjavanju, kao što su drugi statuti davali za kažnjavanje bijega.⁵⁷

U Šibeniku se posebno kažnjavalo i oštećivanje vinograda i usjeva. Slobodan bi čovjek za taj prekršaj plaćao 25 libara malih denara, dok bi serva kaznili batinama. Povrh toga je njegov gospodar morao nadoknaditi počinjenu

⁵² StT II, 21

⁵³ Statuta civitatis Scardoniae, Zagreb 1882/83 (dalje: StSk), 97.

⁵⁴ StD VI, 44. Slično i StKot 221.

⁵⁵ Čremošnik I, 116/342.

⁵⁶ StT II, 17.

⁵⁷ Statuto di Budua, Zagreb 1882/83, 188.

štetu, ili zauzvrat dati serva oštećenom. Ako je to odbio, serv bi ponovno bio batinan.⁵⁸

Servi su, dakle, u sudskom pogledu bili podređeni u prvom redu gospodar, a za teže delikte i općini. Ponekad bi, kao u slučaju bijega i krađe, gospodar dobivao posebna ovlaštenja za kažnjavanje serva, a to je vjerojatno značilo da ga je mogao i teže fizički ozlijediti, što mu inače nije bilo dopušteno. Ni u kojem slučaju ne bi se moglo pomisliti da je imao i pravo oduzeti mu život, jer, iako se to nigdje u statutima ne spominje, takav postupak nipošto ne bi bio u skladu s pravnim shvaćanjima unutar komunalnih društava.

Razlike u vrstama kazni za slobodne i serve bile su usklađene s različitim društvenim položajima pojedinih kategorija, pa su sastavljači statuta nastojali servima namijeniti kazne koje su smatrane ponižavajućima, kako bi time upozorili na njihov položaj na samom dnu komunalnog društva.

c) Pravna zaštita serva

Servi ipak nisu mogli biti izloženi svačijoj samovolji, već je komuna štitila i njih zakonskim odredbama. Mogli bismo ih podijeliti u dvije skupine, koje svakako odražavaju one aspekte kriminala kojima su servi i ancile najviše izlagani. Prvu grupu čine članovi o zaštiti serva od fizičkog napada, a drugu o zaštiti ancila od silovanja.

No, da je takva zaštita često bila vrlo relativnog značenja za same serve, vidimo iz Dubrovačkog statuta:

»Si quis seruum vel ancillam alterius verberauerit vel percusserit, et patronus ipsius servi vel ancille lamentacionem de hoc fecerit, solvat pro banno yperpera tria. Si vero patronus vel patrona ipsius lamentacionem non fecerit, nichil solvat.«⁵⁹

Serv je, dakle, u principu bio zaštićen od fizičkog napada, ali samo u slučaju ako je njegov gospodar smatrao za potrebno tužiti napadača. Iz toga jasno slijedi, u vezi s prije rečenim, da servi nisu imali aktivno sudsko pravo, odnosno da sami nisu mogli dizati tužbe. Također, novac koji je napadač platio za globu nije išao servu nego općini.

Kotorski je statut određeniji jer ističe »si autem seruus vel ancilla non consentiente patrono vel patrona, lamentationem fecerit, verberator nichil solvere teneatur«.⁶⁰ Izgleda da je u Kotoru servima ostavljena teoretska mogućnost podizanja tužbe, ali ona, barem u ovom slučaju, bez pristanka gospodara nije bila punovažna.

Ni u Trogiru nije se smatralo potrebnim isplatiti odštetu servu. Ukoliko je napao bez upotrebe oružja, počinitelj je bio kažnjen globom u visini tri perpera, a ako je serva ozlijedio i učinio privremeno nesposobnim, morao je nadoknaditi gospodaru izgubljene dane, po odluci suda.

I Skradinski je statut predviđao plaćanje globe, i to 8 romanata gospodar, a nepoznatu svotu i knezu, ali je ona svakako bila manja od 12 romanata, koliko se plaćalo za napad na plemića.⁶¹

⁵⁸ StŠ VI, 37.

⁵⁹ StD VI, 43.

⁶⁰ StKot 120.

⁶¹ StSk 134.

Svi gradski statuti regulirali su i kažnjavanje počinitelja silovanja. Ponekad se pritom pravila razlika među žrtvama nasilja, pa su drugačije kazne predviđene za ancile, a drugačije za ostale žene. Ancile su, kao i famule, uživale najveću zaštitu u Šibeniku, čiji statut posvećuje toj vrsti delikta čak tri člana.⁶² I tu dolazi do izražaja društvena podjela gradskog stanovništva: za silovanje slobodne žene, bez obzira na to kakvog je položaja bio počinitelj, kazna je bila smrt. Za silovanje ancile, međutim, bilo udane, bilo neudane, plaćala se globa od 50 libara malih denara, dok se za silovanje javne žene plaćalo samo 6 libara. Ancila je od naplaćene globe dobivala trećinu, dok je ostalo uzimala općina. Razlika je očigledna, utemeljena na društvenom, a ne na pravnom položaju, što se možda najbolje vidi iz odnosa visine odštete za silovanje ancile i javne žene, jer je ova u pravom pogledu bila iznad ancile. Statut je, što je jedinstven slučaj duž čitave obale, kažnjavao i silovanje vlastite serve, odnosno čak vršenje spolnog čina uz njezinu privolu. U tom je slučaju serva bila oslobođena, a ako je bila u vlasništvu nekoliko braće i sestara, stjecala je slobodu od svih. Čini mi se da na neki način ovaj član nije uperen protiv silovanja, nego protiv spolnog miješanja slobodnih i neslobodnih. Kada je do toga ipak dolazilo, zakonom se neslobodna žena pretvarala u slobodnu, da bi ta razlika bar prividno bila izbrisana. To je tim više vjerojatno jer se u slučaju silovanja vlastite služavke nije predviđalo da služavka napusti službu uz novčanu naknadu, što bi na neki način bio pandan gornjoj presudi. Umjesto toga, plaćalo se, ovisno o procjeni naravi, odnosno morala služavke, do 50 libara. Istodobno se za silovanje tuđe služavke plaćalo 100 libara. Razlika je, prema tome, postojala i između ancile i famule, jer je globa za silovanje potonje mogla biti i dvostruka od globe za silovanje potpuno neslobodne žene. Sve to govori o vrlo preciznoj društvenoj diferencijaciji unutar šibenskog društva, a o čemu bi konačne potvrde trebalo tražiti u drugim statutarnim odredbama, a i šire, izvan njih.

Skradinski je statut na sličan način naznačio razliku u položaju žena, pridijelivši im za pretrpljeno silovanje odgovarajuće odštete.⁶³ Razlike su ipak nešto manje, jer je globa od 50 libara predviđena kako za silovanje slobodne, neudane žene, koja nije bila djeвица, tako i za silovanje udane ili neudane ancile. Za nasilje nad javnom ženom plaćalo se 5 libara.

U određivanju kazni za silovanje vrlo je precizan i Rapski statut, koji pravi razlike između javnih žena koje drže javno bordel, i onih koje odbijaju sklopiti brak. Ancile su bile izjednačene s ovim drugima, pa se za njihovo silovanje plaćalo 12 perpera, odnosno počinitelju se, ako nije mogao platiti, rezala desna šaka.⁶⁴ Za usporedbu: onaj tko bi silovao djevicu, udanu ženu, udovicu ili ženu »bonae condicionis«, morao bi platiti 100 perpera, a bio bi i protjeran iz grada na godinu dana. Ako nije mogao platiti, izvadili bi mu oba oka.

U Kotoru je za silovanje ancile trebalo platiti 50 perpera, što se moglo izbjeći time da je počinitelj, uz pristanak njezin i njezina gospodara, uzme za ženu. Za silovanje služavke plaćalo se 100 perpera, a uz to ju je počinitelj, ako nije bila na zlu glasu, morao uzeti za ženu, u protivnom bi bio kažnjen

⁶² StŠ VI, 62, 65, 66.

⁶³ StSk 92.

⁶⁴ Statut Raba IV, 66 (objavljen u: U. Inchiostri — A. G. Galzigna, Gli statuti di Arbe, con prefazione e appendice di documenti inediti o dispersi, Archeografo Triestino, XXIII, Trieste 1899—1900).

globom od čak 500 perpera. Tko bi odbio uzeti za ženu plemkinju, morao bi platiti i 1000 perpera. Statut je predviđao četvrtinu kazne u slučaju da je prilikom pokušaja silovanja počinitelj bacio ženu na zemlju ili je pritom istukao.⁶⁵

Osim što svjedoče da je silovanje bilo jedan od učestalih vidova kriminala, a kako ga Skradinski statut naziva »*primum maleficium post omicidium*«, ove odredbe pokazuju, kako smo već istakli, razlike u stavu društva prema pojedinim svojim slojevima, pri čemu su ancile tretirane kao najniže na ljestvici, tek iznad taloga u kojemu su se, bar prema statutima, nalazile javne žene. U tome se one potpuno poklapaju s prije navedenim odredbama o kažnjavanju serva i o njihovoj pravnoj zaštiti, koja se izdvajala iz zaštite ostalih stanovnika. Zaštita ancila i služavki također se nije poistovjećivala s onom slobodnih žena, iako se ne može okarakterizirati kao beznačajna.⁶⁶

Posebnu skupinu serva u Dubrovniku činili su servi na brodovima. Oni su također u pravnom smislu predstavljali odvojenu kategoriju, a tako ih je tretirao, naravno, i statut. Servi koji su radili na brodovima smatrani su slobodnima, ako nisu bili na brodu svog gospodara.⁶⁷ U protivnom, ostajali su u svom pravnom položaju, a jurisdikciju je nad njima za vrijeme putovanja imao kapetan broda.⁶⁸ Takav je serv čak mogao i svjedočiti, ali su njegovo svjedočanstvo morale prihvatiti obje strane koje su sudjelovale u sporu.⁶⁹ Posve je razumljivo da su specifični uvjeti izoliranog boravka na brodu urodili nešto drugačijim odnosom prema servima, pa to nije imalo nikakva utjecaja na položaj serva na kopnu.

Drugi statuti ne poznaju serve-mornare, pa tako npr. ni Rapski, koji je inače posvećivao dosta pažnje upravo odnosima između mornara i vlasnika broda.⁷⁰ Ti su odnosi zasnovani na istim principima kao i odnosi gospodara i famula na kopnu.

Analizom pravnog položaja serva, a donekle i famula, znatno smo se približili odgovoru na pitanje: kakav je bio njihov stvarni položaj unutar komunalnog društva? Iz navedenih statutarnih odredaba nedvojbeno proizlazi da su u mnogim pravnim aspektima bili iz njega, uvjetno rečeno, isključeni.⁷¹ Lišeni osnovnih prava, prenijeli su svoju pravnu osobnost na gospodare, koji su ih zastupali u sudskim poslovima i bili stvarni vlasnici njihove imovine. Osim toga, u velikoj većini slučajeva bili su podvrgnuti jurisdikciji gospodara, a ne komune, koja ih je kažnjavala samo za teže delikte. Ipak, ona ih je donekle i štitila od nasilja. Ali upravo te odredbe, u kojima se sankcionira postupak protiv nasilnika nad servima, najbolje pokazuju njihov izdvojeni položaj u društvu, koji slobodno možemo nazvati najnižim. Neke druge aspekte njihovog pravnog položaja obradio sam citiranim radovima.

⁶⁵ StKot 100.

⁶⁶ O stvarnim rezultatima zaštite ancila i famula od silovanja vidi Budak, *Struktura i uloga . . .*, 353—355.

⁶⁷ StD VII, 19. Ovu odredbu donosi u djelomičnom prijevodu, ali bez komentara Josip Luetić, *Pomorci i jedrenjaci Republike Dubrovačke*, Zagreb 1984, 11.

⁶⁸ StD VII, 20.

⁶⁹ StD VII, 27.

⁷⁰ Statut Raba III, 22, 23, 24.

⁷¹ N. Budak, *Servi i famuli — primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 18, Zagreb 1985.

Pokazao sam, dakle, da su servi u našim obalnim gradovima odista zadovoljavali sva tri kriterija koja sam postavio za određivanje potpuno neslobodnog položaja, a nepotpunom sam analizom pokazao da su i famulima bile uskraćene neke od osnovnih sloboda u vrijeme trajanja službe.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE RECHTLICHE LAGE DER SERVI UND FAMULI IN DEN KOMMUNALGESELLSCHAFTEN IM OSTADRIATISCHEN RAUM

Neven Budak

Einleitend analysiert der Verfasser die Kriterien, wonach eine Bevölkerungsgruppe als unfrei bezeichnet werden kann, und kommt zum Schluss, dass es drei wesentliche Kriterien dafür gibt: 1. der Verlust des aktiven Rechts (Erhebung einer Klage, Eigentumsrechte, das Recht, eine Familie nach eigener Wahl zu gründen), 2. der Verlust der Bewegungsfreiheit und 3. der Verlust des Rechts, seinen Beruf frei zu wählen. Alle drei Kriterien wurden von den Servi erfüllt, die demzufolge als unfrei angesehen werden können, während die Famuli teilweise unfrei waren, d.h. nur einige von diesen Kriterien erfüllten, und zwar nur in der Zeit, solange ihr Dienstvertrag gültig war.

Es gab viele Arten, sich Servi zu beschaffen. Sie konnten von Händlern gekauft werden oder sie verkauften sich selbst, wobei eine Bescheinigung ausgefertigt werden musste, die sog. »carta servitutis«. Ein konstitutiver Teil dieses Vertrags war die Erklärung des Servus, dass er seine neue Lage akzeptiert. Am Anfang eine reine Formsache begann mit der Zeit diese Erklärung einen feierlichen Charakter anzunehmen, so dass der formale Aspekt in den Hintergrund gedrängt wurde, was mit der Erweiterung des kommunalen Bewusstseins über das Recht des Menschen auf Freiheit in Verbindung zu stehen scheint. Diese Verträge hatten noch einige wichtige Bestandteile, von denen die Garantie des Verkäufers, den eventuell entlaufenen Servus zurückzubringen oder den Käufer zu entschädigen, die meiste Beachtung verdient.

Den Status eines Servus konnte man auch als Strafe erlangen, am häufigsten wegen nichtbezahlter Schulden.

Die Servi waren bewegliches Gut, das frei veräußert und versetzt werden konnte und auch im allgemeinen nicht besonders geschätzt war.

Die Servi konnten weder als Zeugen auftreten noch Klage erheben. Sie hatten kein Eigentumsrecht, sondern konnten nur über das sog. »peculium« verfügen, also ein Eigentum, das ihnen der Besitzer gab und das sehr unterschiedlich sein konnte. Etwas Ähnliches galt auch für die Famuli während der Gültigkeit des Vertrags.

Die Servi unterlagen völlig der Jurisdiktion des Besitzer sowie die Famuli während der Vertragsgültigkeit. Der Besitzer hatte das Recht, sie in allen Fällen zu bestrafen, es sei denn, dass sie ein schweres Delikt begangen haben, der

mit dem Abhacken der Gliedmassen oder mit Hinrichtung bestraft wurde. Diese Strafen konnte nur die Gemeinde nach einem Gerichtsverfahren aussprechen. Der Besitzer gründete sein Recht, die Servi und Famuli zu bestrafen, auf der Tatsache, dass er ihnen, wie auch allen Mitgliedern der Familie, deren Oberhaupt er war, Brot und Unterkunft gab. Wenn die Kommune den Servus bestrafte, gab man sich nicht nur mit den physischen Aspekten der Strafe zufrieden, sondern man suchte ihn auch zu demütigen: durch Schläge ins Gesicht, durch Geißelung während er durch die Stadt geführt wurde, durch Hängen statt der Enthauptung. Servi wurden in der Regel strenger bestraft als Freie.

Andererseits kümmerte sich jedoch die Gemeinde in einem gewissen Mass um den Rechtsschutz der Servi. Im Falle, dass ein Servus physisch angegriffen wurde, konnte der Angreifer bestraft werden, allerdings nur, wenn der Besitzer des Angegriffenen die Klage erhob. Eine eventuelle Entschädigung wurde ebenfalls an den Besitzer und nicht an den Servus gezahlt. Die Ancillen wurden vor Vergewaltigung geschützt, eine offenbar weitverbreitete Erscheinung. Die Entschädigung war jedoch immer weitaus niedriger als bei freien Frauen, manchmal kaum etwas höher als für die Vergewaltigung von Prostituierten. Nur in den Statuten der Stadt Šibenik war auch eine Strafe vorgesehen, wenn jemand seine eigene Ancilla vergewaltigte.

Aus der Rechtslage, ja auch dem Rechtsschutz von Servi und Famuli ist zu entnehmen, dass diese beiden Gruppen an den Rand der kommunalen Gesellschaften gedrängt, ja manchmal auch aus ihnen ausgeschlossen wurden.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 19

ZAGREB

1986.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan
MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ,
Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 1.000 đin

Izdavanje časopisa sufinansira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu
SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja
poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SR Hrvatske
pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 19

Za izdavača
dr. *Nikša Stančić*

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

DAMIR AGIČIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
SANJIN BIŠCAN, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. MIROSLAV BRANDT, Ul. socijalističke revolucije 73, Zagreb
mr. NEVEN BUDAK, Filozofski fakultet, Zagreb
IVO FICOVIĆ, Arhiv Hrvatske, Marulićev trg 21, Zagreb
KLARA FILIPOVIĆ, Šestinski vijenac 22, Zagreb
dr. TEREZA GANZA-ARAS, Obala socijalističke revolucije 8, Zadar
BORISLAV GRGIN, Baštijanova 54, Zagreb
dr. BOGUMIL HRABAK, Cara Uroša 6a, Beograd
IVAN JURIŠIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
mr. DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, Filozofski fakultet, Račkog 1, Sarajevo
mr. MARIJAN MATICKA, Filozofski fakultet, Zagreb
ANĐELKO MIJATOVIĆ, P. Togliatija 12, Susjedgrad, Zagreb
mr. FRANKO MIROŠEVIĆ, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu, Zagreb
dr. ILIJA MITIĆ, P. Budmani 18, Dubrovnik
dr. IVAN OČAK, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Krčka 1, Zagreb
KREŠIMIR OREMOVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
ZVONIMIR PAVIĆ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
dr. DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
DUBRAVKA PEIĆ, Muzej Revolucije, Trg žrtava fašizma, Zagreb
mr. MIRJANA POLIĆ-BOBIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb
mr. ŠTEFANIJA POPOVIĆ, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
LJERKA RACKO, Centar za povijesne znanosti, Krčka 1, Zagreb
dr. MIRJANA STRČIĆ, Kumičićeva 42, Rijeka
mr. MLADEN ŠVAB, Jugoslavenski leksikografski zavod Zagreb
ELIZABET TAKAČ, student Filozofskog fakulteta, Zagreb
mr. BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Krčka 1
